

Масликова О.С.

УДК 81'373.4=161.2 (043.3)

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ З ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРИ ТА НАУКИ
ПРО ЛІТЕРАТУРУ В ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Актуальність дослідження визначається відсутністю спеціальних праць, присвячених термінології праць М.С. Грушевського для називання важливих понять з галузі літератури та науки про літературу.

В дослідженні *проблемним питанням* є опис та відповідний аналіз термінів та номенклатур, пов'язаних із дослідженням літератури.

Предметом дослідження є літературознавчі терміни, зафіксовані в працях М. Грушевського.

Об'єктом дослідження є проблеми розвитку та становлення літературознавчої термінологічної системи.

Метою дослідження є аналіз літературознавчих термінів праць М. Грушевського як органічної частини термінологічної системи української мови на важливому етапі її історичного розвитку.

Завданням дослідження є аналіз термінів з галузі літератури та порівняння їх із відповідними термінами сучасної української мови.

У першій половині XIX ст., а також у 60 – 70-х роках для позначення сукупності писаних творів, у тому числі й художніх, уживалися синонімічні назви: *писемство, письменность, письменство, словесность* і *література* [20, с. 41]. Проте на відміну від російської мови, де лексема *словесность* зазнала дальшого семантичного розвитку і почала означати “сукупність усіх писаних творів” (а не лише художніх, як раніше), в українській мові вживання цього слова занепало, лише зрідка відновлюючись у разі потреби вжити синонім до слова *література* [18, с.109].

З 70-х років XIX ст. починає активізуватися слово *письменство* як абсолютний синонім до слова *література* [16, с.576]. При виразній активності цього слова фіксуються й інші утворення; окремі з них мають до певної міри індивідуальний характер і співвідносяться з іншими, ніж *письменство*, твірними основами: *письменництво* (від *письменник*), *письмовість* (від *письмовий*).

Отже, слово *письменство* звучує свій семантичний обсяг до значення, аналогічного значенню слова “література”, а *письменність* – до значення “грамотність” [18, с.109].

Тематична група “художня творчість” представлена такими термінами: *писемство, письменность, письменство, словесность* і *література* [1, с. 06-113], гіперонімом яких став термін *література*, активізований у другій чверті XIX ст. Відомими на той час були такі терміни: *словесність*, [14, с. 130], *словесність народна* [14, с.128], *література* [14, с.173], *критика літературна* [13, с.231], *письменство* [13, с. 66, 80, 84], *письменство красне* [13, с. 231]. Визначні діячі кінця XIX – початку XX століття досить часто у своїх працях паралельно послуговувались термінами *красне письменство* і *література*, які засвідчуємо, наприклад, у Михайла Коцюбинського: “Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатой не лиш на теми,.. наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної **літератури** ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах **красного письменства** нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.” [15, с. 271].

Широта історико-культурних і літературно-художніх інтересів ученого зумовила великий діапазон і часту вживаність філологічних термінів, які за значенням, охопленням проблем та явищ можна поділити на декілька функціонально-тематичних груп.

Все, що пов'язане з літературою та наукою про літературу, знайшло відображення у працях М.С. Грушевського. Термін *література* досить часто вживається у працях вченого [17, с. 115]. Цим терміном вчений називає сукупність писаних і друкованих творів певного народу, а також літературу як різновид мистецтва: “В міру, як писана **література** розвивається і захоплює все ширші верстви й інтелектуально сильніші елементи входять в круг її впливів, користають з неї, послуговуються нею, – так усна продукція спадає все нижче і вартість її маліє” [2, с. 58].

Досить часто термін *література* входить до складу номенклатур, яких засвідчено у творах М. Грушевського понад 50 [17, с. 116 – 117]. Найчастіше вживаною є номенклатура *українська література*. Вона зафіксована більш як 500 разів: “Коли ж моя робота над моїм курсом припинилась, – з початком війни, я став думати над виданням окремого огляду **української літератури**” [2, с. 236].

Близько 30 разів вживається номенклатура *великоруська література*, (у значенні *російська література*): “Так само як **великоруську літературу** XIX – XX вв. не можна дробити на літературу петербурзьку, московську, рязанську, а українську – на ківську, полтавську, катеринославську і т.д., не годиться се робити і для XII – XIII в.” [3, с. 58]. Лише декілька разів вчений, уточнюючи на основі літературного матеріалу історичні відомості, вживає номенклатуру *середньовічна література*: “Широко доводиться на підставі легенди про Кирила й Мефодія, проложних житій, “росских” літописів і різної **середньовічної літератури**, що не тільки Русь, але й Угорщина, Чехія, Польща спочатку прийняли християнство із Сходу і словенські книги – наводяться на доказ згадка про слов'янську Біблію королеви Софії (жінки Казимира Ягайловича) і Фіюлеві друки, мовляв, споряджені для вжитку краківських і празьких бенедиктинів” [5, с. 216].

Термін *література* функціонує у таких терміносполуках: *агіографічна література* [6, с. 194], *анонімна література* [3, с. 7], *антична література* [6, с. 241], *героїчна література* [3, с. 7], *билинна література* [5, с. 57], *біблійна література* [3, с. 213], *богословська література* [10, с. 77], *великоруська література* [3, с.

58], героїчна література [3, с. 58], гномічна література [4, с. 201], дидактична література [3, с. 34], дружинна література [4, с. 13], друкована література [10, с. 22], західноєвропейська література [6, с. 30], історична література [4, с. 76], книжна література [2, с. 244], легендарна література [5, с. 180], лицарська література [4, с. 69], моралістична література [5, с. 180], наукова література [3, с. 165], новітня література [2, с. 265], новіша література [2, с. 170], оригінальна література [3, с. 51], паломнича література [3, с. 95], панегірична література [6, с. 213], перекладна література [3, с. 28], писана література [3, с. 5], письменна література [2, с. 169], повістева література [3, с. 43], поетична література [4, с. 76], покайницька література [6, с. 224], проповіднича література [12, с. 482], псевдографічна література [3, с. 7], релігійна література [4, с. 76], релігійно-віршова література [9, с. 81], релігійно-моралістична література [4, с. 68], романтична література [3, с. 43], світова література [4, с. 236], світська література [4, с. 183], святоотецька література [3, с. 34], середньовічна література [5, с. 216], слов'янські літератури [11, с. 10], стара література [2, с. 170], усна література [5, с. 220], християнська література [3, с. 43], церковна література [9, с. 40], церковно-релігійна література [4, с. 68], шкільна література [2, с. 116].

Синонімом до лексеми *література* в працях вченого виступає термін *словесність*. Іноді, говорячи про літературу, М. Грушевський розрізняє *писану* і *усну словесність*: "... за краще вважаю переглядати по змозі паралельно, в порядку еволюції, різні цикли тої і другої – **писаної і усної словесності**" [2, с. 170].

На позначення поняття *художня література* вчений вживає термінологічну назву *красна словесність* [2, с. 50].

Говорячи про фольклор, М. Грушевський вживає термін *народна словесність*: "Тип романсового попа або дяка давно став улюбленим мотивом **народної словесності**, відси перейшов до творів Котляревського та Квітки й досі повторюється українськими драматургами" [6, с. 30].

Термін *словесність*, яким досить часто послуговується у своїх літературно-громадських джерелах Михайло Драгоманов, у працях вченого не зафіксовано. У цьому виявляється прагнення вченого до вживання термінів у такому фонетико-морфологічному оформленні, яке відображає норми сучасної української літературної мови.

Поряд із терміном *словесність* у М. Грушевського для називання сукупності літературних творів вживаються паралельні термінологічні назви *словесне мистецтво*, *словесна творчість*, *словесні твори*, *словесний текст*. Наприклад: "Впливи сі, одначе, не змінили основних прикмет ні змісту ні форми нашого **словесного мистецтва...**" [2, с. 130]. "За поміччю і посередництвом тої нижчої духовної верстви за сеї доби така маса нового влилася з нею разом між люд, до сфери народної уяви, чуття і гадки, означивши дальший напрям **словесної творчості...**" [6, с. 7]; "...позволю намітити кілька таких загальних тез щодо християнізації народного обряду і зв'язаних з ним ідей та **словесних творів**" [6, с. 8]; "З другого боку, ще більше значення мало для їх заховання, що в сім циклі особливо живо і нерозривно заховалась в'язь **словесного тексту**, пісні з мелодією і ритмом..." [2, с. 119]. Утворений від іменника *словесність* прикметник *словесний* функціонує у терміносполуках типу: *словесний образ*, *словесний репертуар* [17, с. 217].

Для називання писаних і друкованих творів частіше, ніж термін *словесність*, у працях М. Грушевського виступає термін *письменство*. Його зафіксовано близько 50 разів. Він починає активізуватися як абсолютний синонім до лексеми *література* з 70-х років XIX ст. і функціонує у працях І. Франка та М. Драгоманова паралельно з терміном *література*.

Термін *письменство* у працях М. Грушевського співіснує лише як вторинний до лексеми *література*. Засвідчуємо його у таких синонімічних терміносполуках: *анонімна література* і *анонімне письменство*; *історична література* і *історичне письменство*; *книжна література* і *книжне письменство*; *оригінальна література* і *оригінальне письменство*. Наприклад: "... такі твори мали шанси на поширення між різною **анонімною або псевдографічною літературою**" [3, с. 7], і "Деякі з них заховали імена своїх авторів... інші розпалися в морі **анонімного письменства**, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відрізнити від аналогічних перекладних, перероблених або принесених з Болгарії писань" [3, с. 51]; "В порівнянні з такими визначними і багатими останками **дружинної літератури** – поетичної й **історичної** – релігійна література сього століття представляється далеко скромніше..." [4, с. 76] і "В сім взагалі секрет краси і експресії нашого **історичного письменства...**" [2, с. 99]; "Сі ж цикли дружинної поезії, які стикаються з нашою старою **книжною літературою** ... притягли до себе передусім увагу наших старих фольклористів та були ними оброблені з історичного і почасти – історично-літературного становища" [2, с. 224] і "...наприклад новіший автор популярного підручника «русської літератури» Келтуяла, з початку пішовши за старою схемою, в новім виданні поставив огляд усної словесності після **письменства книжного...**" [2, с. 170]; "... переважна більшість сеї **оригінальної літератури** все зостається «під підозрінням» під можливістю бути признаною за перерібку, тільки більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів чи їх компіляцію..." [3, с. 51], і "по-друге, величезна більшість сього **оригінального письменства** має дуже мало претензій на літературність..." [3, с. 51]. Зрідка вживається М. Грушевським словосполучення *красне письменство*, що в другій половині XIX ст. продуктивно вживалося українськими критиками та публіцистами. Ця термінологічна назва функціонує із значенням «художня література»: "Тим старі історичні писання різняться від теперішніх, бо тепер те, що брали на себе старинні історики, полишається **красному письменству**" [11, с. 28].

У працях вченого фіксуються й інші терміни, які були загальноприйнятими у літературознавстві в другій половині XIX століття для називання художніх творів. Так, зокрема, Михайло Грушевський досить активно послуговується терміном *писання* на позначення літературних творів: "Але як твори українських

письменників, продукти української школи і культури, звернені також до вчорашніх українців, такі **писання** мусять трактуватися в органічному зв'язку з іншою українською творчістю доби..." [8, с. 281]. Часто М. Грушевський поєднує слово *писання* з релігійно-дидактичними поняттями: *християнські писання* [3, с. 37], *апостольські писання*, *монаші писання* [10, с. 143], *єретичні писання* [10, с. 90], *писання канонічні* й *апокрифічні* [6, с. 22], *писання релігійно-легендарного змісту* [7, с. 118] тощо. Інколи у *писаннях* відображається значення художніх творів за національною ознакою: *польські писання* [10, с. 101], *єврейські писання* [10, с. 87], *болгарські писання* [3, с. 48], *грецькі писання* [8, с. 52]. В окремих випадках *писання* вказують на авторську належність творів: *писання Златоустого* [4, с. 82], *писання Мелетія* [10, с. 36], *писання Могилі* [10, с. 199], *Клірикові писання* [8, с. 177], *писання Петрарки* [8, с. 177], *писання Смотрицького* [10, с. 84] тощо. Часом *писанням* вчений називає тематичну об'єднаність творів: *писання філософського, астрономічного, ворожбитського змісту* [8, с. 87], *писання релігійно-легендарного змісту* [7, с. 118], *полемічні писання* [8, с. 47] і т. ін.

Говорячи про способи відображення і передавання літературних матеріалів, М. Грушевський у своїх працях розрізняє *писану (письменну) літературу* та *усну літературу*: "...**писана література** сих часів – се тільки невеличкий сегмент, який відбиває ... настрої й гадки невеличких гуртків інтелігенції" [3, с. 5]; "Тим часом як старші історики літератури цілу старшу традицію трактували як вступ до **письменної літератури**, напр. новіший автор популярного підручника «русської літератури» Келтуяла, спочатку пішовши за старою схемою, в новім виданні поставив огляд усної словесності..." [2, с. 170]; "Так що нема сумніву щодо широкої популярності сеї повісті, часто, очевидно, перероблюваної і доповненої різним матеріалом: історичними образами, зачерпненими з книжної й **усної літератури**" [5, с. 220].

Літературну творчість епохи середньовіччя вчений передає такими термінологічними назвами: *шкільна література* [2, с. 116]; *шкільна словесність* [5, с. 7]; *шкільна творчість* [9, с. 33]. Попередники

М. Грушевського не вживали ці назви. Так, Іван Франко, наприклад, звертається лише до назви окремого різновиду літературного твору цієї епохи, вживаючи словосполучення *шкільна драма* [19, с. 269].

На позначення сукупності писаних або друкованих творів М. Грушевський використовував також термін *письменність*: "Цілий ряд течій – повівів, рефлексів світового життя пройшло над нашим громадянством... і викликало відгомони в житті і **письменності**" [7, с. 104]. Вживався цей термін вченим із суфіксом – *ість*, який функціонує у сучасній українській мові, на відміну від часто вживаного у ХІХ столітті терміна *письменность*, утвореного за допомогою дуже продуктивного для абстрактно-книжної лексики суфікса – *ость*, вживаного ще в давньоруськоукраїнській, а також в російській мові. Вживання М. Грушевським терміна *письменність* може свідчити про прагнення вченого до встановлення єдиних норм термінології української мови.

Запозичення з французької мови терміна *белетристика* відбулося до зародження диференційних процесів у семантиці слова *література*. Термін *белетристика* поступово перебирає на себе одне із значень слова *література*, а саме – *художня проза: романи, повісті, оповідання* [17, с. 22]. За *літературою* ж закріплюється більш загальне значення – "все, що написано, надруковане для читання". Термін *белетристика* не відзначається частотою вживання у творчості М. Грушевського. Він засвідчений на сторінках його праці "Історія України", зокрема, у вступній частині, де вчений подає автобіографічні відомості: "В тифліській гімназії, куди віддано мене в р. 1880, я з запалом читав все, що міг дістати з історії, з історії літератури й етнографії України, і скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в **белетристиці** – прозі і віршах" [11, с. 9]. Можемо припустити, що в найпізнішій своїй праці, присвяченій історії української літератури, вчений все-таки надає перевагу терміну *література*. Поряд з терміном *белетристика* у працях М. Грушевського функціонує словосполучення *белетристичний твір*, яке вживається на позначення поняття "твір художньої прози": "Але властиво ніщо не перешкоджало б прийняти сю його заяву про участь в берестейських подіях і за просто літературну фікцію – вона була б цілком можлива в наскрізь **белетристичнім творі** – памфлеті..." [8, с. 220].

Важливою складовою частиною системи термінів, які вживаються для відображення загальної картини літературного процесу, є термін *критика* [19, с. 117;] та номенклатури, з якими він утворює тематичне гніздо. Слово *критика*, яке і на той час було полісемічним, у працях

М. Грушевського вживається з різними значеннями. Взагалі у творах вченого нами виявлено понад 30 його фіксацій. Використано цей термін у значенні, яке вказує, що сферою його номінативного застосування є одна із галузей літературознавства, завдання якої полягає в оцінці літературних явищ: "Я ні на хвилину не переставав слідити за її новинами, поступами в її обробленні, багато віддавав часу реферуванню, **критиці**, бібліографії української і світової літератури..." [2, с. 38].

Часто термін *критика* у творах М. Грушевського вживається на позначення праць, статей конкретного автора, або групи авторів, присвячених розгляду, тлумаченню й оцінці художніх творів, творчого процесу взагалі: "Дослідники не раз спинялись над питанням, чому сю **критику** Вишенський написав псевдонімом, а не дійсним іменем, як попередні писання..." [8, с. 238].

Термін *критика* в інтерпретації М. Грушевського має також узагальнювальний характер. Цим терміном автор називає спільність людей, які займаються літературно-критичною справою: "**Критикою** була виявлена безпідставність сеї гіпотези і висловлений інший здогад, що Вишенський виписав чи переробив готову повість..." [8, с. 160].

У М. Грушевського слово *критика* вживається також у значенні "аналіз, тлумачення та оцінка

літературних, мистецьких або наукових творів”. Він пише: “Продовжив її Франко, що також сильно інтересувався історією релігійних ідей. В сам рік смерті Драгоманова (1895) предложив він Львівському Науковому Товариству план видання корпусу апокрифів і легенд з українських рукописів і потім займався сею працею дуже енергійно аж до повної утрати здібності до праці і встиг видати п’ять чималих томів, що при деяких хибах, піднесених **критикою**, дали в кожному разі багатий і цінний матеріал” [5, с. 187].

Термін *критика* М. Грушевський вводить у ряд терміносполук, що конкретизують його зміст: *релігійна критика* [8, с. 27], *протестанська критика* [8, с. 49], *католицька критика* [8, с. 36], *радикальна критика* [8, с. 40], *літературна критика* [2, с. 31], *критика руської церкви* [7, с. 64] тощо.

Слово *критика* дало похідне утворення *критичний*, яке, виступаючи означенням до різних за семантикою слів, разом з ними утворювало словосполучення, що означали літературознавчі поняття: *критичний метод*, *критичний екскурс* тощо. Наприклад: “Щодо форми брошура поділена на 12 маленьких розділів – *критичних екскурсів*, присвячених, зокрема, особі питанням чи тезам «Апології»” [10, с. 78].

Основне вчення про літературу в XIX столітті іменувалось терміносполукою *історія літератури* [19, с. 101]. Від цього словосполучення творилися похідні поняття: *історія великоруської літератури*, *історія романських літератур*, *історія слов’янських літератур*, *історія української літератури*, *історія чеської літератури*, *історія южноруської літератури* [19, с. 100–102]. У працях М. Грушевського також зафіксовано цей термін. Учений, як і його попередники, вживає його на позначення науки, яка вивчає літературу в її історичному розвитку: “А без того для народу, у котрого усна творчість грала таку переважаючу роль, **історії літератури**, властиво, нема...” [5, с. 9]. Іноді цей термін вживається в значенні літературної праці, в якій ведеться історичний опис розвитку літератури. Наприклад: “Було кілька корисних оглядів студій билинної традиції та їх вислідів; такий перегляд подав в своїй історії етнографії Пипін, спеціально обробив Лобода, перегляд результатів, кінчаючи 1890 – ми роками, дав чеський дослідник Махаль і трохи згодом Владимиров в своїм вступі до **історії літератури**...” [5, с. 28].

М. Грушевський згадує про *історію французької літератури* XVIII в. [2, с. 46], *східнослов’янську історію літератури* [2, с. 46], *історію російської літератури* [2, с. 47], *історію старої нашої літератури* [2, с. 47] тощо. Термін *історія літератури* найчастіше пов’язується з поняттям *історія української літератури*. Як ось: “Але наша **історія літератури**, і так само література деяких інших народів, які розвивалися в подібних історичних умовах, менше відповідає сьому звичайному розумінню, тому що мусить особливо широко розкривати місце «літературі не писаній»” [2, с. 43].

Таким чином, тематична група “терміни для називання літератури та науки про літературу” охоплює як лексеми, що закріпилися з літературознавчим значенням у попередні періоди розвитку наукової думки, так і терміни, які входили в українську мову кінця XIX – початку XX століття. Деякі з них набули в наш час ознак історизмів: *паломнича література*, *святоотецька література*, *апостольські писання*, *красне письменство* тощо. У переважній більшості терміновживань ці слова реалізують своє значення у номенклатурах, вживаних і сучасним літературознавством.

Джерела та література:

1. Быстрова Е. А. Термины *литература, словесность и письменность* / Е. А. Быстрова // Современная русская лексикология. – М. : Наука, 1996. – С. 106-113.
2. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1.
3. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2.
4. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 3.
5. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – Т. 4, кн. 1.
6. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – Т. 4, кн. 2.
7. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1995. – Т. 5, кн. 1.
8. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1995. – Т. 5, кн. 2.
9. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1996. – Т. 6, кн. 1.
10. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1996. – Т. 6, кн. 2.
11. Грушевський М. Історія України / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1991. – 271 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Репринт. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3.
13. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
14. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.
15. Коцюбинський М. Твори : у 6 т. / М. Коцюбинський. – К. : АН УРСР, 1961-1962. – Т. 2-3.
16. Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I – XXVII. Укр. Акад. Наук / А. Кримський // Зб. іст.-філ. відділу. – № 57 – К., 1928; Кримський А. Вибрані твори/ А. Кримський. – К. : Дніпро, 1965. – 576 с.
17. Масликова О. С. Словник філологічної термінології та номенклатури творів М. С. Грушевського / О. С. Масликова. – Сімферополь, 2002. – 256 с.
18. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вища школа, 1985. – 152 с.
19. Пінчук С. П. Словник літературознавчих термінів Івана Франка / С. П. Пінчук, Є. С. Регушевський. – К. : Наук. думка, 1966. – 271 с.
20. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.